Dimitar Burla
(Bulgaria, Sofia, Sofia University *St. Kliment Ohridski*)

The Image of America in *To Chicago and Back* – Between Utopia and Dystopia

Abstract: This article offers an interpretation of Aleko Konstantinov's *To Chicago and Back* through the dual image of America as both utopia and dystopia. By comparing the travelogue with Edward Bellamy's *Looking Backward* and Michaelis' *Looking Further Forward: An Answer to "Looking Backward" by Edward Bellamy*, the study highlights the contrasting value frameworks through which modernity is perceived. Konstantinov's text affirms the central humanistic ideals of modernity, while simultaneously revealing its inherent critical potential. This perspective enables a problematisation of modernity's achievements and exposes the persistent contradictions between its proclaimed principles and its concrete social realities.
Keywords: Aleko Konstantinov, *To Chicago and Back*, America, utopia, dystopia, modernity

Димитър Бурла
(България, София, Софийски университет „Св. Климент Охридски")

Образът на Америка в „До Чикаго и назад" – между утопията и дистопията

В изложението се представя определен прочит на „До Чикаго и назад" от Алеко Константинов и на представата за модерността, която пътеписът съгражда, през образа на Америка в измеренията на утопията и дистопията. В основата на подобен избор е желанието да се види как пътеписът осмисля същностната амбивалентност, характерна за прехода към модерните времена и за обществото, което възниква с тях. Необходимостта от такава интерпретация произтича от конфликта между съществуващите досега прочити, които следват противоположни стратегии – на утвърждаването на големия разказ на модерността за прогреса и на постмодерното усъмняване в непрекъснатостта и целеположеността на историята; на вярата в еманципиращата сила на разума и на критиката към заложените в него тоталитарни наклонности или механизми на отчуждението (Елевтеров/Elevterov 1978; Чернокожев/ Chernokozhev 1996; Стефанов/Stefanov 2000; Горанов/Goranov 2003; Антов/Antov 2021). Ще покажа, че причината за този конфликт лежи не само в противоположните тенденции, заложени в модерността, но и в начина, по който е изграден текстът на Алеко Константинов. Разсъжденията на пътеписеца се движат постоянно между крайностите в американското битие, като се обхваща цялата сложност на действителността и нейните противоречия, без те да се подчиняват на една-единствена гледна точка или идеологическа рамка.

Ще приведа само няколко примера, които илюстрират това усилие да се осмисли видяното в Новия свят:

> Човечеството срина един господар – тиранията, робството изчезна, но личната свобода роди нов господар – капитала!
> …

> Като се вгледа човек внимателно в живота на американците, по е наклонен да мисли, че романът на Белами не е дотолкова фантастически, не е безусловна утопия, както се показва на европейския читател!... Но въпросът е в какво ще се превърне човекът, личността, когато се осъществи Беламовият идеал!...
> …
> Литнали, припнали всички американци като чаркове на една машина, като че безсъзнателно, автоматически сноват, преплитат се и от машината капят долари, тези долари те пак ги влагат в машината и пак като чаркове сноват... Е, ами кога ще живеем?... Но от друга страна, кога сравним положението на работното население в американските градове с това на Лондон, изведнъж се хвърля в очи благоденствието на първите и мизерията на вторите.

Специфичното в този поглед към действителността е, че стремежът е да се обгледа едно и също явление едновременно от две различни страни, като във всяка се разкрива различна част от истината. Сходна е нагласата на неговия предшественик Алексис дьо Токвил, който в своите наблюдения

> се опитва да оценности множеството парадокси, предлагани във всеки отделен случай от американската демокрация; съжденията не са наложени или подчинени на идеологически диктати, но по-скоро се опитват съобразно един емпиричен или индуктивен метод да тръгнат от фактите и тяхното изучаване в дългосрочен план… (Липовецки/Lipovetski 2005: 13).

В „До Чикаго и назад“ срещата с Новия свят до голяма степен се осмисля като поглед в бъдещето, към което се е устремил и българският народ. По този начин пътеписът изразява присъщото на XIX век съзнание за време, което Франсоа Артог (следвайки Райнхарт Козелек), описва като „едновременността на неедновременното“ (Артог/Artog 2024: 317). Представата, че различните общества и култури могат да съществуват в едно настояще, но се движат с различна скорост и пребивават в различни времена, дава възможност в съпоставката между тях да се търсят закономерностите и да се открояват особеностите на общочовешкото развитие. Така образът на Америка очертава хоризонта от възможности за промяна, разкриващи се пред едно модернизиращо се общество като българското.

Представата за пътищата на историческо развитие в Алеко-Константиновия текст се откроява особено ясно, когато бъде разгледана в контекста на сложния диалог, в който пътеписът влиза с две други произведения, писани непосредствено преди него и почти веднага преведени на български език. И двете пренасят читателя сто години напред във времето, като изграждат противоположни визии за това как би изглеждал светът в края на XX век. Едното мисли Америка в рамките на утопичното, докато картината на бъдещето в другото днес по-скоро бихме определили като дистопия.

Първият текст е романът „Looking Backward“ на Едуард Белами, публикуван през 1888 година, като за по-малко от пет години претърпява множество издания.[1] На български език излиза през 1892 година под заглавието „След сто години“ и с уточнението „фантастически роман“. Подобен превод подчертава утопичния характер на текста, акцентирайки върху образа на бъдещето, който Белами предлага като коректив на настоящето. Пренасянето във времето е описано като сън, в който героят потъва, за да се събуди от него в последната година на XX век и да открие, че човечеството е успяло да сбъдне всичките си мечти. В света, в който се озовава Юлиан Вест, всеки притежава права, които

[1] Според българския преводач от публикуването му до 1892 година са излезли над 300 американски издания, 25 английски, по няколко на всички европейски езици, като на руски има три. Срв. и Robertson 2008: 38.

се основават единствено на това, че е човек, и делът от общите блага му се полага само поради принадлежността му към човешкия род (Белами/ Belami 1892: 53). Парите и бедността са премахнати и е постигнато пълно равенство между хората. Тайната на цивилизацията от края на XX век в сравнение с тази от края на XIX век е в това, че е заменила индивидуализма, конкуренцията, несигурността и страха от гладна смърт със солидарността на нацията и любовта между хората (Белами/Belami 1892: 77). Бедността и робството, използването на ближния като средство за лична облага са заменени от чувството на братство; в отношенията между хората са изчезнали „себелюбието и егоизмът“, а „развратните наклонности“ са заменени от най-благородните страни на човешката природа (Белами/Belami 1892: 190). Това е свят, който живее със съзнанието, че е „рай на порядъка, справедливостта и щастието“ (Белами/Belami 1892: 183).

Утопичният характер на романа се проявява в изразения в него възглед за края на историята, когато нравствените и социалните стремежи на човечеството са постигнати: хората от XIX век

> биха нарекли тая обществена уредба – рай. В тяхното представление то би се съединило с понятието за небото и би им се сторило, че немислимо е да желае човек повече и да се стреми към по-добро (Белами/Belami 1892: 192).

Тази представа е свързана и с идеята за едно „второ раждане на човечеството“, в което се разкрива целият смисъл на историята и при което „човечеството излезе из своята черупка. Небесата се разтвориха пред него“ (Белами/Belami 1892: 193-194). При това самата човешка природа е изменена, окончателно освободена от бремето на историята, от греховете, злините и страданията, възвърнала си сякаш първозданната чистота:

> За пръв път в историята на човечеството човешкий род обикна себе си и разкрива своята истинска същност – „природно човек е добър, великодушен, безкористен, състрадателен, симпатичен; той се стреми към подобието божие, със свойствените на божеството доброта и самоотверженост“ (Белами/Belami 1892: 191).

Пренасянето на героя в бъдещето променя изцяло погледа му към собственото общество и му позволява да види неща, за които до този момент е бил сляп, упражнявайки в пълна сила критическия заряд на всяка утопия (Черткова/Chertkova 1996: 158; Vieira 2010: 8). В съзвучие с развитието на утопичната мисъл през XIX век светът, който пресъздава Белами в своя роман, представлява по-скоро ухрония, отколкото утопия, тъй като проектът за съвършено общество е пренесен в друго време (Черткова/Chertkova 1996: 158-159; Vieira 2010: 9-10). От класическата утопия текстът се отличава и по това, че мисли идеалния свят не извън историята, а го разполага в нея, като предлага модел за трансформация на социалната действителност, който трябва да доведе до създаването на новото, по-добро общество.[2]

Зад този утопичен проект стоят идеите на един социализъм, които включват премахването на парите, национализирането на предприятията и мобилизирането на работната сила в трудова армия, организирана по военен принцип със строга йерархия. В него всеки се труди според своите възможности и получава според своите потребности. Приликите с марксизма и изграденото през XX век върху неговите идеи социалистическо общество за съвременния човек, познаващ недъзите на тоталитарния режим, правят особено значими опасенията в Алеко-Константиновия текст за последствията от поемането по този път и от осъществяването на провъзгласения от Белами идеал.

Важно е да се отбележи обаче, че за разлика от марксизма, проектът на Белами не предполага насилие, а вярва в способността на хората да прогледнат за своята ситуация

[2] Интересно е, че в действителност са правени множество опити за реализацията на този проект (Robertson 2008: 38).

и да променят по мирен път, чрез всеобщо съгласие, обществените условия, които са причина за страданията им. Може би затова романът завършва не с революция, а с една обиколка на героя из улиците на Бостън от края на XIX век, които той вижда сега като бродене из ада, а самия себе си – като Каин, преследван от въпроса на Бог: „Що стори ти с брата си Авела?" (Белами/Belami 1892: 216). Пътят му завършва в дома на годеницата му, където той се опитва да проповядва новите си идеи, но среща само насмешки и неразбиране. Първоначално описва нищетата на живота на бедните, но думите му звучат като обвинение към богатите. Тогава се опитва да им опише възможното светло бъдеще:

> Аз им описах какво физическо благоденствие, какво умствено просвещение и каква нравствена височина би достигнал тогава животът на цялото човечество. Аз говорих с пламенност за онзи нов свят, благословен чрез изобилие, очистен чрез справедливост, усладен чрез братска добрина… (Белами/Belami 1892: 219).

За всичко това е обявен за „полудял", „зловреден субект", „фанатик" и „враг на обществото" (пак там).

В този момент утопизмът в романа взима връх над способността за очертаване на реалистичен проект за промяна на обществото. Безсилен да повлияе върху съвременниците си, Юлиан Вест с радост ще осъзнае, че завръщането към мрачния XIX век се оказва сън, от който той се пробужда в „блажената действителност" от края на XX век. Единствено съвестта му говори, че по-достойно би било да защитава „разпъваното човечество посред глумящото се поколение", отколкото да се възползва от блага, за придобиването на които не е допринесъл с нищо (Белами/Belami 1892: 221). Този нравствен съд на героя над самия себе си се вписва напълно в социалния утопизъм, основан върху християнските идеи за изначално добрата човешка природа, изгубила своята чистота и божествено съвършенство в резултат на пробуждане на егоистичните страсти.

Преводачът на текста Константин Бозвелиев и неговият издател Спиро Гулабчев са сред първите социалдемократи в България[3] и основатели на сиромахомилството (българския вариант на народничеството), като влизат в конфликт с Димитър Благоев (Pundeff 1971: 546, 549). Вероятно точно моралният патос на текста, изразяващ се в дълбока болка и състрадание към съдбата на бедните, както и утопичната визия за бъдещето ги привличат към фантастичния роман на Белами. Не ми е известно какво влияние е оказала тази социалистическа утопия върху политическите движения в България, но тя става известна през пътеписа на Алеко Константинов, в който пътеписецът споменава, че е чел книгата „още преди три години".

По повод посещението на Бостън героят разказвач в „До Чикаго и назад" казва:

> Трябваше да видя града, в който героят на Белами – Юлиан Вест, се събужда в XXI век, та ако би и аз да се събудя тогава, да зная как е изглеждал Бостон в края на XIX век (Константинов/Konstantinov 1980a: 91).

Това първо споменаване на романа като хумористичен претекст за включването на още един американски град в обиколката на българските пътешественици е последвано от второ, много по-важно. Именно видяното в Бостън като „града, в който се е зародила мисълта у Edward Bellamy да напише своя фантастически роман „Looking Backward 2000-1887", ще даде повод за едни от най-известните разсъждения върху американското общество в пътеписа:

> Още преди три години, като прочетох тази книга на Белами (сега преведена вече и на български), побиваха ме тръпки, като си представях, че човечеството един

[3] Константин Бозвелиев е и сред 12-те основатели на социалдемократическата партия (Pundeff 1971: 549-550). Създател е на кооперация „Братство" (Нихризов/Nihrizov 2019).

> ден ще достигне до това автоматическо състояние, което Белами ни представлява като идеал на отдалеченото бъдеще – състояние, при което личността, индивидуалността съвършено почти изчезва, като се превръща в автомат, в раб на един нов, много по-силен и несъкрушим господар – обществото (Константинов/Konstantinov 1980a: 94).

Тези размисли са в рязък контраст със светлата утопия на Белами. Това, което американският автор вижда като път към едно по-добро бъдеще, за Алеко Константинов е по-скоро плашещо, тъй като е в противоречие с основните принципи на хуманизма. Идеалите, върху които Просвещението гради своите визии за бъдещето и спрямо които се опитва да моделира света, предполагат разбиране за човека, което зачита социалната му природа, но и отстоява абсолютната ценност или достойнство на отделната личност. Модерното общество трябва да бъде съградено върху представата за свободата като основна ценност, така че то трябва да намери нов начин да свърже отделните индивиди в едно цяло, след като традиционните връзки са се разпаднали и идеята за висш порядък, в който е вписан човекът, е отхвърлена.

Опасенията на Алеко Константинов се оказват обаче съзвучни с един друг текст, преведен на български език през 1893 г. Това е годината, когато страстният пътешественик ще поеме към Америка, за да се запознае с обществото, в което ще търси зародишите на начертаното от Белами бъдеще. Става въпрос за романа на Ричард Михаелис, редактор на „Чикагска нова преса“, и е озаглавен „Един поглед към бъдещето: Отговор на „Един преглед върху миналото“ от Едуард Белами“.[4] Михаелис пренаписва историята на Юлиан Вест, героя на „Looking Backward“, който се събужда в края на XX век в общество, изградено според социалистическия идеал на Белами. Негов домакин отново е д-р Лите, по чиито думи човечеството е създало „хилядогодишно царство“. Пътешественикът във времето от романа на Белами тук дори е устроен като университетски преподавател, който изнася лекция за предимствата на обществото от края на XX век в сравнение със своето собствено от края на XIX век:

> Днес, на края на благословения XX век, човешкият род пътува уж по розовата светлина на свободата, сигурността, блаженството и равенството (Михаелис/Mihaelis 1893: 16-17).

С учудване обаче героят установява, че думите му са посрещнати доста хладно от студентите, макар и препечатани от правителствените издания. Обяснение за този прием той намира у портиера на университета г-н Форест, професор, уволнен от поста, на който е назначен самият Юлиан Вест. Причината за това уволнение е, че Форест се е изказал критично по отношение на съществуващия държавен и обществен строй.

От тук насетне романът на Михаелис представлява разгръщане на беседите между двамата професори – бившия и настоящия, в хода на които пред човека от XIX век се разкрива много по-различна картина на бъдещето. Утопията се оказва само привидна, а зад нейната фасада, която всички поддържат, неспособни да отхвърлят властта на системата над отделния индивид, се разкрива ужасяваща дистопия, в много отношения „предусещаща“ тоталитарните общества от втората половина на XX век.

В държавата на победилия комунизъм над несъгласните тегне присъдата „Затвор в лудница“, защото, както обяснява професорът с бунтовен дух,

[4] На английски романът е озаглавен „Looking Further Forward: An Answer to Looking Backward by Edward Bellamy“. Българският превод е от немски.

> според взглядовете на абсолютните властители (потентати) само един луд може да въстане против най-хубавия обществен строй, който никогаш не е съществувал помежду человеците (Михаелис/Mihaelis 1893: 20-21).

Въпреки че издига принципа на равенството, новото общество създава нова форма на неравенство, което този път се основава не на парите, а на бюрократичната власт. Системата на взаимна зависимост на индивидите произтича от една невидима, но строга йерархия, която позволява на висшестоящите да се разпореждат със съдбите на по-низшестоящите и която изисква раболепно поведение към стоящите на върха:

> В настоящето време, правителството има всичко в ръцете си и почти всякий человек е посредствено или непосредствено зависим до известна степен от благоразположението на високопоставените чиновници. Този, който смее да се бори явно с правителството, може да бъде уверен, че гневът на чиновничеството ще удари него, родствениците и приятелите му (Михаелис/Mihaelis 1893: 35).

В този бюрократичен ад „за всеки мъж, за всяка жена и за всяко дете“ е отреден по един чиновник, който следи „имам да земам“, „да дължа“ и „в правителствените книжа“ (Михаелис/ Mihaelis 1893: 84). Към това се добавя и явната несправедливост, при която от способните и трудолюбивите се взима, за да се даде на ленивите, което допълнително убива личната инициатива. Лъжа се оказва и благополучието, на което уж се радват хората в XX век. Вместо това обаче в обществото процъфтяват „административният фаворитизъм, взятничеството, сляпото робство и тиранство“ (Михаелис/Mihaelis 1893: 47).

В бъдещото хилядогодишно царство човекът съвсем не се е освободил от пороците на стария свят, но те са запазени само за елита, на който не са чужди нито склонността към лукса и лесния живот, нито „ласкателството, раболепството, клеветническата страст и гнилост в нравите“ (Михаелис/Mihaelis 1893: 54). Във Вашингтон дори „върлува“ проституцията сред „множество моми и млади жени“, които предпочитат

> вътопът на един дивашки, безнравствен живот, отколкото редовната деятелност в работническото опълчение или в домакинството (Михаелис/Mihaelis 1893: 53).

Критиката на г-н Форест към комунистическата държава завършва с обобщение, което ще приведа изцяло, тъй като съдържа в себе си основните идеи на романа:

> Вярвам, че съм изложил доста ясно и фактически, че нашият държавен строй с наредбите му, основани на мнимото равенство на всичките человеци, е едно съвършено фиаско (погрешно предприемание), че естествено мотивираното неравенство е по настоящем много по-давително в някои отношения, отколкото то е било във вашето време, че административният фаворитизъм и разврат върлуват в същият размер, както преди 113 год., че от личната свобода не съществува почти нито една стъпка (следа) и на нейното място е настъпило едно нетърпимо раболепие, свързано с подлизурството и подмазничеството пред началниците и високопоставените лица, че принадлежащите към работническото опълчение са лишени от правото на гласоподаването, че те са пожертвувани на милост или немилост на офицерите си, че тези членове от „индустриалното опълчение“, които минават за правителствени противници, са длъжни да водят един клетнически живот, който може да се квалифицира като една *„24-годишна адска мъка на земята“* и че касирането на конкуренцията е било следствието на един чувствителен регрес на умствените сили, както на народното благосъстояние (Михаелис/Mihaelis 1893: 86-87).

Стъпка по стъпка, последователно и систематично героят на Михаелис деконструира утопията на Белами и разкрива скритите сили, които моделират облика на бъдещото.

Учудващо е колко точно Михаелис е схванал и описал света, в който обществото е станало всесилен господар, отнемайки индивидуалната свобода и потискайки личността в името на общото благо. Бюрократичният произвол, разправата с опозицията и недопускането на различно мнение от официалната правителствена политика, клиентелистките отношения, идеологическата фасада, зад която се развихрят низки страсти, са явления, които ще станат най-страшна реалност през XX век. В прозренията на автора не е трудно да бъде разпознат тоталитарният строй, установил се в Източна Европа след Втората световна война под прикритието на утопични идеали като тези в текста на Белами.

Романът на Михаелис завършва с революция, повдигната от радикалните комунисти, които искат да разрушат и последните останки от стария обществен ред (сред тях – заличаването на семейството и премахването на ограниченията в сексуалните отношения между мъжете и жените). Организаторът на революцията обаче съвсем не е политик визионер, а обикновен работник (механик), чиито чувства към дъщерята на д-р Лите не срещат отзвук (за разлика от чувствата на Юлиан Вест). Воден от желанието си за отмъщение, Боб Фест повежда тълпата срещу дома на д-р Лите, когото убива и чиято дъщеря похищава („Сега тя е моя, без абсурден, брачен контракт“ – Михаелис/Mihaelis 1893: 115). Г-н Форест се опитва да се застъпи за своя политически противник, но е убит от тълпата, насъскана от Фест. Подобно на всяка революция, позната от модерната епоха, терорът, саморазправата с противниците и личните интереси взимат връх над идейните основания и политическите лозунги. В този момент Юлиан Вест се събужда от този кървав кошмар да живее „в една комунистическа държава“, която той вижда „като една дисциплинарна, каторжна затворница на предвечерието на едно въстание на каторжниците“ (Михаелис/Mihaelis 1893: 116).

Следва да се отбележи приликата не само между опасенията на Алеко Константинов и прозренията на Михаелис, но и между това, което българският пътеписец отбелязва като положително в своите наблюдения за американското общество, и програмата, която г-н Форест чертае пред Юлиан Вест: сдруженията между работниците и самоуправлението играят важна роля във вижданията за подобряване на живота. Макар да търси зародишите на утопията на Белами, в Америка Алеко Константинов вижда по-скоро наченките на един проект, много по-близък до този на Михаелис. В основата му е не абсолютната власт на правителството, а демократичните идеали на индивидуалната свобода, местното самоуправление и доброволното сдружение в различни организации.

Едва ли Алеко Константинов е познавал текста на „Един поглед в бъдещето“, но в случая не това е най-важното. По-същественото е, че утопията на Белами и дистопията на Михаелис до голяма степен очертават двете лица на модерността такива, каквито ги виждат днес социологията и философията. От една страна, модерността се характеризира със светлата вяра в човешката природа и в човешките способности да се изгради едно общество на свободата, равенството и братството. Хуманистичните идеали от епохата на Просвещението са вдъхновили не един проект за социална промяна. От друга страна обаче, тя съдържа и възможността (реализирана, за съжаление, в тоталитарните режими от втората половина на XIX век) в името на същите тези идеали да бъдат извършени най-страшни насилия над свободата и над живота на индивидите. Тези две страни до голяма степен отговарят на вярата в проекта на модерността (с присъщите му основания в идеята за прогреса и за силата на разума) и на проблематизирането му от постмодернизма, който разкрива склонността към тоталитаризъм и насилие (заложени в същите тези основания).

В следващите разсъждения ще обърна внимание именно на това странно съвместяване на утопичното и дистопичното в „До Чикаго и назад“.[5] Нещо повече, двете визии не просто присъстват по страниците на пътеписа, но са в постоянно противопоставяне и допълване, като очертаването на отношението между тях може да се характеризира и като основен композиционен принцип на текста.

Понякога противоречията са представени като резултат от разминаването между видимост (или привидност) и същност, между очакване (или желание) и реалност, т.е. между субективно конструирания образ на света и обективната действителност. Ето как е очертан контрастът по отношение на американското общество:

> Аз почнах да изказвам своето възхищение от американската свобода, равноправие, от държавното им устройство, от общинското им самоуправление, от всичко туй, което ме е възхищавало при четенето на книжки за Америка; но бай Неделкович ме обля със студена водица… (Константинов/Konstantinov 1980a: 45).

Така е и с описанието на Чикагските кланици в руския журнал „Новь“ или с рисунките на растенията от Австралия (Стефанов/Stefanov 2000: 152-153). По повод видяното и осмисленото в Америка Николай Чернокожев също ще каже:

> За Алеко книгите са преди пътуването, преди непосредственото срещане и пряко общуване с Америка… (Чернокожев/Chernokozhev 1996: 59).

В повечето случаи обаче става дума за противоречия, които се съвместяват в рамките на една картина на модерния свят, изтъкана от противоположни по своя смисъл явления.

Едно от първите описания на Новия свят, в което пътеписецът ще представи наглед изключващи се позиции, се появява в разговора на българските пътешественици със сърбина Неделкович, който обаче вече се възприема като американски гражданин. Самият сърбин, макар и да е напуснал отечеството си, не го е забравил, а припомнянето на езика, на „разни обичаи, обреди, сватби“, на „молитвите по славянски“ и на „Христос воскресе“ го изпълват с блаженство. Този носталгичен порив, в който лесно може да разпознаем особеностите на национализма от източен или немски тип (основан върху Хердеровата идея за културата, езика и традицията като основа на нацията) обаче, още в следващия абзац е допълнен от описание на нагласи, присъщи на национализма от западен, френски тип (основан върху идеята за демокрацията и гражданските права):

> Те са откъснати от отечествената си почва и виждаш, че искрено, с гордост се наричат американци. На бившето си отечество гледат като на нещо останало някъде там, далече, в мъглата. Интересите на щата и на града Ню Йорк са и техни интереси. (Константинов/Konstantinov 1980a: 45)

Опитът да се противопоставят двата модела по оста „минало – настояще“, е проблематизиран в самия текст. Неделкович, а и баварецът, собственик на немската кръчма в Ню Йорк, не само че не са забравили отечеството, но и са пренесли специфични черти от културата си в Америка. И все пак, самочувствието и интересите им са свързани с американското гражданство не само като въпрос на принадлежност, но и на политическа ангажираност с определен модел на обществено устройство.

Отношението им към новото отечество също така се оказва амбивалентно. От една страна, двамата „искрено, с гордост се наричат американци“ (Константинов/Konstantinov 1980a: 45), но от друга, „най-благодарната тема за американците, както

[5] В пътеписа Америка е видяна като своеобразна хетеротопия (Фуко/Fuko 2003: 12-13), което позволява утопичното и дистопичното да присъстват едновременно пред погледа на българина, възпитан в европейската хуманистична традиция.

за устното, така и за печатното слово“ е съществуващата „велика корупција“, „жаждата за злато“, която отваря най-страшни рани в „обществения механизъм на Съединените щати“ (Константинов/Konstantinov 1980a: 46). Тази раздвоеност между миналото, което е надраснато, но не е отречено и е носталгично припомняно и преживявано отново, и настоящето, с което са свързани интересите на личността, напомня виждането на Липовецки за отношението между традиция и съвременност:

> Традицията не изисква вече повторението, верността и съживяването на това, което винаги е било правено: тя е станала продукт на носталгичното или фолклорното потребяване, едно намигване към миналото, обект-мода. Досега традицията е регулирала институционално колективното цяло, днес тя има само естетическа, емоционална и игрова ценност. Древното може много силно да впечатлява, но няма властта да организира колективно поведенията. Миналото ни привлича, но ни управляват настоящето и неговите променящи се норми (Липовецки/Lipovetski 2005: 100).

В този смисъл в американското общество, видяно през погледа на пътеписеца, се очертава посоката, в която ще се развива националната култура.

Една от най-важните теми в пътеписа, през която се осмислят същностни за модерното общество проблеми, е темата за парите. И отново в интерпретацията ѝ може да открием същото двойствено отношение – едновременно на приемане на парите като един от основните механизми на прогреса в съвременния свят и на критика на тяхната разрушителна и обезличаваща сила.

Още в описанието на причините, които движат повечето пътници, заминаващи с парахода „La Touraine“, звучи мотивът за безкрайните възможности, предлагани от Америка:

> Америка е богата, в Америка лесно се печелят пари, тичайте да тичаме в Америка (Константинов/Konstantinov 1980a: 25).

Че това не е само наивна мечта, както е представено в този момент, ще стане ясно съвсем скоро с историята на парижанина:

> Той бил имал някаква си службица у един французки консул в Канада, та, види се, събрал е някоя пара, върнал се е в Париж, пропухал ги е до сантим и сега се връща пак в Америка, ама за какво? – И той сам не знае, така... каквото даде господ; а пък изглежда като най-щастлив човек на света (Константинов/Konstantinov 1980a: 28).

Парите дават индивидуална свобода, толкова пленителна с възможността личността сама да избира пътя си в живота, да следва своите желания и да започва наново – изпълнена с очаквания за нови и непознати преживявания. Тази свобода рязко контрастира на традиционния начин на живот, при който човек най-често е закрепен към определено място и роля, подчинен до голяма степен на произхода си.

Още по-категорично обаче представата за възможностите, които се разкриват пред един умен и деятелен човек, е изразена в историята на г-н Чакалов:

> Той живее и се учи във Филаделфия, като изкарва препитанието си със собствен труд – словослагателство. В течение на пет ваканционни месеца той работи като словослагател нощно време (той е нощен работник) в печатницата на един вестник и този труд му покрива разноските за останалите седем месеца, когато той следва науките си по медицината. По американски! Трудолюбив, интелигентен и скромен момък (Константинов/Konstantinov 1980a: 68).

Отново парите са условие за свободата на избора на житейски път, този път съвсем различен – не волното оставяне на порива на мимолетни желания, а целеустременото и самопожертвователно отдаване на професионалното поприще с надеждата за личен успех, съчетан със служене на обществото.

Парите в Америка осигуряват главозамайващия лукс и блясък, с който се сблъскват българските пътешественици – в хотела, по улиците, във влаковете, в публичните сгради (клубове, библиотеки и т.н.). Те са в основата на модерната свобода, като позволяват човек да разчита единствено на способностите си, за да постигне нещо в обществото. Парите носят освобождение на личността от властта на традицията и на социалните йерархии, от вписаността в предопределен социален ред, в който мястото на всеки е зададено от произхода и до голяма степен не подлежи на промяна в хода на неговия живот. Благодарение на тях индивидът отхвърля своята пълна зависимост от родовата и местната общност, като получава свободата да постъпва в много по-голяма степен според своите желания и да преследва своите цели.

Не на последно място парите може да послужат за основа на новото чувство за човешко достойнство, което вече притежава всеки отделен индивид, независимо от социалното положение, което заема. По този начин те спомагат за постигането на онова равенство, което толкова много поразява Алеко Константинов:

> Влез в железница, в параход: наред с губернатора, с милионера седи обущарин, наред с професора седи готвач, и всички почти еднакво облечени, с газети в ръце, с цигари в уста, дигнали си нозете кой както може, и не искат да знаят, че този бил големец, а онзи работник. Самото звание работник е почетно. Или в театъра: седи напр. някоя учителка, до нея ваксаджия, до него някой писател, сетне дърводелец, адвокатин, фаетонджия и всички добре облечени, с афиши и бинокли в ръце. Е, да ги разцелуваш тези американци!... (Константинов/Konstantinov 1980а: 95-96).

Това е равенство между хората не толкова като еднакви възможности за всички (както е в комунистическата утопия на Белами), а като равно признание на човешкото достойнство и като равен достъп до публичните пространства. То се противопоставя на традиционните неравенства, които не само произтичат от произхода, не от индивидуалните качества и деятелността на отделната личност, но и които обвързват уважението и признанието със социалния статус.

В същото време много по-силно се налага другата интерпретация на темата за парите – като зло, което заплашва да разруши духовните основи на живота, да обезсмисли демократичните принципи на социална организация или да отнеме новопридобитата свобода. Безкрайният стремеж към печалбата отнема автентичността на човешкото битие, заменяйки го с автоматизираното съществуване на „чаркове“ в безличната машина на обществото.

Бягството от ужаса на Чикагските кланици завършва с възклицанието:

> До какви безобразия е довела жаждата за злато! (Константинов/Konstantinov 1980а: 81).

Парадоксално, но сходна „мамоновска епидемия“ и „гешефтарска страст“ Алеко Константинов ще открие дори у своите сънародници, на които ще се опита да припомни евангелската истина:

> някой да се провикне „Ей, българино, стой бе, къде си се лутнал, не о хлебе единном жив будет человек...“ – и като ги отбие поне временно от пътя за Златния телец, да охлади що-годе страстта, която бе погълнала мислите и желанията на мнозинството (Константинов/Konstantinov 1980б: 156-157).

В текста не се отрича прогресът, но се настоява, че неговият смисъл не може да бъде единствено в натрупването на материални блага. Развитието на нравствените начала и отстояването на духовната свобода трябва да стоят по-високо от грубия прагматизъм.

В Америка парите са премахнали един господар – императорите, т.е. владетелите, чиято власт не е изборна и не е подвластна на закона, а се крепи на насилието и е насочена не към общото благо, а към задоволяване на личния интерес и егоистични страсти (тщеславието, гордостта, алчността); но те са издигнали нов господар – „капиталът“. Още сърбинът Неделкович ще направи съпоставката между Стария и Новия свят:

> у Европи, људи су императори, овде е злато император; кој има нај-више злата, он има нај-више силе. Парица е царица, како кажу у нас (Константинов/Konstantinov 1980a: 46).

А едно от най-силните обобщения върху видяното в Америка пътеписецът ще изрече именно по повод на съпоставката между действителността и утопията на Белами:

> Човечеството срина един господар – тиранията, робството изчезна, но личната свобода роди нов господар – капитала! Капиталът в Америка е достигнал до най-крайното си развитие и е задушил своята родителка – личната свобода. При всичката свобода и равенство de jure волята народна се е превърнала във воля на капитала. (Константинов/Konstantinov 1980a: 94).

В модерния свят парите са в основата на тези пазарни механизми, които водят не само до обособяването на личността от общността и съсловните йерархии и до постигането на индивидуалната свобода (Бургър 1998: 65-67), но и до обезличаване и унифициране на индивидите в социалната им роля, в която в много по-голяма степен стават взаимно-заменими. Развитието на капиталистическите отношения води до възникването на една система, в която господстващо положение заема инструменталният разум, а по-висшите цели и ценности се заменят от постоянния стремеж към ефикасност (Хабермас/Habermas 1999: 1999-220, Липовецки/Lipovetski 2005: 15, 64). Тази заплаха за хуманистичните идеали е прозрял и пътеписецът в Новия свят.

Думите на Алеко Константинов за парите, които са родили индивидуалната свобода само за да сменят стария господар с нов, напомнят до голяма степен твърдението на Себастиен Шарл, според когото всяка новопридобита свобода на модерния човек се оказва последвана от ново заробване: „всяка спечелена автономия става за сметка на нова зависимост“ (Липовецки/ Lipovetski 2005: 21). Описаната картина твърде много напомня една от най-разпространените критики към проекта на Просвещението:

> крайното следствие на обещаната от Просвещението автономия бе едно тотално отчуждение от човешкия свят, подложен на ужасяващата тежест на двата бича на модерността, каквито са техниката и пазарният либерализъм; вместо модерността... да гарантира едно усилие за истинско освобождаване, тя допусна да бъде предприето реално бюрократично и дисциплинарно заробване, упражнявано не само на върху телата, но върху душите (Липовецки/Lipovetski 2005: 15).

Петер Вагнер обаче предлага прочит на процесите на модернизация, съобразно който един притежаващ власт сравнително малоброен елит, създава институции, разкриващи нови възможности, от които мнозинството би могло да се възползва едва по-късно (Wagner 1994: 25). По този начин се създава вътрешната динамика, която поражда промяната в обществото – „често независимо от намеренията на инициаторите или на масовите потребители“ (пак там). Както постиженията, така и новите конфликти, които мо-

дерността поражда, имат един и същ източник в преодоляването на традицията като естествен и по-висш от човека ред, за да се открие пътят към развитие и усъвършенстване на съществуващите форми на социална организация.

В текста на Алеко Константинов се съвместяват тези до голяма степен противоположни нагласи към модерността и начинът, по който тя променя живота на човека. В Новия свят пътеписецът се опитва да види осъществени онези идеали, които са в основата на прогреса и задават цел на човешката история, но и високата цена, която те изискват. Вяра и съмнение, оптимизъм и песимизъм, утвърждение и критика съществуват едно до друго по страниците на книгата. Разминаването между издигнатите идеали и въплъщението им в конкретния институционален ред тласка обществото към нова промяна, с която възникналите противоречия трябва да бъдат надмогнати (Delanty 2013: 19, 164).

Пътуването, след като е превело читателя през една Америка, в която утопията и дистопията съществуват една до друга, завършва с описанието на един ден в Лондон – своеобразен синтез и обобщение на този поглед към двойствеността на модерния свят. Това е един ден

> в града на най-крайните противоположности: в града на хладния егоизъм и модния алтруизъм, на безчетните богатства и на отчаяната бедност, на разкошните дворци и на гнусните свърталища, на съзнателната трезвеност и на разгулното пиянство, на евангелската нравственост и на грозния разврат... (Константинов/Konstantinov 1980a: 105).

Ако за момент забравим, че става дума за Лондон в настоящето, а не за Бостън след сто години, в текста на Алеко Константинов изглежда се обединяват в една картина противоположните тенденции, начертани от Белами и Михаелис. В описанието на модерния свят той се стреми да открои както хуманистичните идеали, спрямо които се оформят западните общества, така и опасенията, които будят социалните промени.

Подобно движение на мисълта съвременни изследователи на модерността определят като „осцилиране“ между двете крайности, подобно на движението на махалото, което се стреми да обхване и двете страни, без да се спира само на едната (Velmeulen 2010: 6-7). В него все така намира израз желанието на модерния човек да се превърне в субект на историята, воден от идеята за прогреса и от идеалите на свободата, равенството и братството между хората. Този прогрес обаче вече не може да се възприема като резултат от някакъв детерминизъм, нито като гарантиран. Според Жил Липовецки „упадъкът на механичния култ към прогреса“ се заменя от една представа за

> чисто бъдеще, което трябва да бъде изградено без гаранция, без предначертан път или някакъв неумолим закон на ставането (Липовецки/Lipovetski: 2005: 74).

Именно тази откритост на бъдещето е доловил и Алеко Константинов в своите наблюдения над Новия свят. Воден от идеала, но и освободен от илюзиите, той отстоява представата за свободата и отговорността на човека да изгради света, в който ще живее.

Обогатени от опита на последните повече от сто години, днес може да видим модерността като един по-сложен феномен – не само през оптимистичния разказ за човешкия напредък, но и през предупрежденията за опасностите, които ни дебнат по този път. Може да преоткрием както хуманистичните ѝ идеали, така и да откроим в самата нея онзи критически заряд, който позволява да се проблематизират собствените ѝ достижения и да се осъзнаят постоянно възникващите противоречия между издигнатите от нея принципи и социалната реалност. В този смисъл срещата между съвременния читател и текста на пътуващия в пространството, но и във времето пътеписец от края на XIX век е

възможност да разберем преди всичко себе си и собствения свят, усвоявайки отново опита и нагласите на миналото.

ЛИТЕРАТУРА

Антов 2021: *Антов, Пл.* „До Чикаго и назад“ отвъд пътеписа: Към генеалогията на Бай Ганьо. София: Книги за всички (Antov 2021: *Antov, Pl.* MDo Chikago i nazad“ otvad patepisa: Kam genealogiata na Bay Ganyo. Sofia: Knigi za vsichki).

Артог 2024: *Артог, Фр.* Хронос: Западът в схватка с времето. София: Критика и хуманизъм (Artog 2024: *Artog, Fr*. Hronos: Zapadat v shvatka s vremeto. Sofia: Kritika i humanizam).

Белами1892: *Белами, Ед.* След сто години. Русе: Скоро-печатница на Спиро Гулабчев (Belami1892: *Belami, Ed.* Sled sto godini. Ruse: Skoro-pechatnitsa na Spiro Gulabchev).

Горанов 2003: *Горанов, Р.* Алеко – модернист? Русе: НЦФЛ „Св. Димитър Бесарабски“ (Goranov 2003: *Goranov, R*. Aleko – modernist? Ruse: NTSFL „Sv. Dimitar Besarabski“).

Елевтеров 1978: *Елевтеров, Ст.* Нова българска литература. София: Наука и изкуство (Elevterov 1978: *Elevterov, St*. Nova balgarska literatura. Sofia: Nauka i izkustvo).

Константинов 1980а: *Константинов, А.* До Чикаго и назад. – В: Събрани съчинения, Т. 1. София: Български писател (Konstantinov 1980a: *Konstantinov, A.* Do Chikago i nazad. – V: Sabrani sachineniya, T. 1. Sofia: Balgarski pisatel).

Константинов 1980б: *Константинов, А.* Невероятно, но факт: 300 души на Черни връх. – В: Събрани съчинения, Т. 2. София: Български писател (Konstantinov 1980b: *Konstantinov, A*. Neveroyatno, no fakt: 300 dushi na Cherni vrah. – V: Sabrani sachineniya, T. 2. Sofia: Balgarski pisatel).

Липовецки 2005: *Липовецки, Ж., С. Шарл*. Хипермодерните времена. София: Изток-Запад (Lipovetski 2005: *Lipovetski, Zh., S. Sharl*. Hipermodernite vremena. Sofia: Iztok-Zapad).

Михаелис 1893: *Михаелис, Р*. Един поглед върху бъдещето: Отговор на „Един преглед върху миналото“ от Едуард Белами. Разград: Скоро-печатница на Ст. Ив. Килифарски & с-ie (Mihaelis 1893: *Mihaelis, R.* Edin pogled varhu badeshteto: Otgovor na нEdin pregled varhu minaloto“ ot Eduard Belami. Razgrad: Skoro-pechatnitsa na St. Iv. Kilifarski & s-ie).

Нихризов 2019: *Нихризов, Й.* Социалдемократът Константин Бозвелиев кмет на Казанлък. Достъпно на: <https://www.bsdp.bg/document/?document_id=690> [28.11.2024.] (Nihrizov 2019: *Nihrizov, Y*. Sotsialdemokratat Konstantin Bozveliev kmet na Kazanlak).

Стефанов 2000: *Стефанов, В*. Регионалният разказ на Световното изложение. –В: Участта Вавилон: Лица, маски и двойници в българската литература. София: Анубис (Stefanov 2000: *Stefanov, V*. Regionalniyat razkaz na Svetovnoto izlozhenie. –V: Uchastta Vavilon: Litsa, maski i dvoynitsi v balgarskata literatura. Sofia: Anubis).

Фуко 2003: *Фуко, М.* За другите места. –В: Литературен вестник, Год. 13, бр. 13, 12-13 (Fuko 2003: *Fuko, M*. Za drugite mesta. –V: Literaturen vestnik, God. 13, br. 13, 12-13).

Хабермас 1999: *Хабермас, Ю.* Модерността – един незавършен проект. –В: Философия на езика и социална теория. София: Лик (Habermas 1999: *Habermas, Yu.*. Modernostta – edin nezavarshen proekt. –V: Filosofia na ezika i sotsialna teoria. Sofia: Lik).

Чернокожев 1996: *Чернокожев, Н.* „До Чикаго и назад“ – „невероятното“ пътуване на един интелектуалец във времето. –В: Творби и прочити. София: Тилиа (Chernokozhev 1996: *Chernokozhev, N.* MDo Chikago i nazad“ – „neveroyatnoto“ patuvane na edin intelektualets vav vremeto. –V: Tvorbi i prochiti. Sofia: Tilia).

Черткова 1996: *Черткова, Е.* Специфика утопического сознания и проблема идеала –В: Идеал, утопия и критическая рефлексия. Ред. В. Лекторский. Москва: РОССПЭН (Chertkova 1996: *Chertkova, E.* Spetsifika utopicheskogo soznaniya i problema ideala – V: Ideal, utopiya i kriticheskaya refleksiya. Red. V. Lektorskiy. Moskva: ROSSPEN).

Delanty 2013: *Delanty, G.* Formations of European Modernity: A Historical and Political Sociology of Europe. London: Palgrave Macmillan.

Pundeff 1971: *Pundeff, M.* Marxism in Bulgaria before 1891. –In: Slavic Review, Vol. 30, No. 3 (Sep., 1971).

Robertson 2008: *Robertson, M.* The Last Utopians: Four Late Nineteenth-Century Visionaries and their Legacy. Princeton University Press.

Velmeulen 2010: *Velmeulen T., R. van den Akker*. Notes on metamodernism. –In: Journal of Aesthetics & Culture, Vol. 2, 2010.

Vieira 2010: *Vieira, Fatima* 2010. The Concept of Utopia. –In: The Cambridge Companion to Utopian Literature. Cambridge: Cambridge University Press.

Wagner 1994: *Wagner, P.* A Sociology of Modernity: Liberty and Discipline. Routledge New York.